

православ'ї...- С. 205].

3. На даному етапі розвитку Церкви не можна також недооцінити значення «Основ соціальної концепції...», що сформовані практично при відсутності традицій православної соціальної філософії, цільної богословської концепції суспільства. Поставлені питання принаймні стимулюють пошуки відповідей і їх впровадження в життя.

На жаль, в Московському патріархаті, навіть після прийняття соціальної доктрини Ювілейним Собором, не припиняється боротьба «консерваторів» та «лібералів», про що свідчить інертне впровадження ідей доктрини в життя Церкви і суспільства. Консерватори відстоюють літургіко-історичну спадщину і не бажають будь-що змінювати. Ліберали ж розуміють життєву необхідність оновлення форм і методів церковного життя, налагодження діалогу із «зовнішнім світом». Будемо сподіватися, що живий дух оновлення переможе і Церква не зробить традиційні два кроки назад після несміливого кроку вперед.

*З.Швед** (м. Київ)

ПИТАННЯ ПРО ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК НАЦІЇ І РОЛЬ РЕЛІГІЇ В ЦЬОМУ ПРОЦЕСІ У ТВОРЧОСТІ О.БОЧКОВСЬКОГО

Видатний соціолог і політолог О.Бочковський² приділяв багато уваги питанням, які були пов'язані з феноменом нації. Спадщина Ольгерта Бочковського викликає зацікавлення саме з огляду на її сучасність. Ще кілька десятиліть тому його роботи були заборонені саме через промовисту тематику. «Боротьба народів за національне визволення», «Національна справа» та інші праці науковця потребують сьогодні детального дослідження. У них Бочковський звертається до теми націєтворення, де розглядає її основні та суттєві аспекти.

* Швед З.В. – пошукач кафедри релігієзнавства Київського Національного університету імені Тараса Шевченка.

² Ольгерт Бочковський (1884-1939) – видатний український соціолог, зокрема націоналог, політолог, публіцист і політичний діяч. Хоч і народився він на Херсонщині, але зрілі роки його життя пройшли в Чехії, де він був і членом української дипломатичної місії, і професором Української господарської академії.

Соціолог вважав, що нація, як історичне утворення, переходить етапи виникнення, формування, становлення та розвитку. Його творчий доробок цікавий ще й тим, що розглянуті ним проблеми торкаються насамперед теоретичних узагальнень відносно нації та її місця в історичному розвитку людства.

В центрі уваги мислителя стояло дослідження формування сучасних європейських народів. На думку Бочковського «Великою Французькою революцією (1789 р.) [...] починається ера націогенези, цебто перетворення [...] народів у модерні нації» [Бочковський О. Вступ до націології. Einführung in die natiologie und soziologie.- Мюнхен, 1992.- С. 106]. Для Бочковського терміни народність і народ мають однаковий зміст. Він також наголошує, що такі поняття як народність та національність «щодо суті є синонімами». Таким чином, поняття «народ», «народність» і «національність» відносяться до одного явища, яке у свою чергу передує становленню нації.

Мислитель протиставляє поняття народ і поняття нація, «для означення сучасного довершення народотворчого процесу» [Там само.- С. 164]. Етногенез, таким чином, стає процесом «утворення народу», а націогенез - «усвідомлення народу». Так автор показує, як у процесі формування нації включається свідомість. Саме «національна свідомість і воля – це найістотніші ознаки новітньої нації» [Бочковський О. Наука про націю і її життя.- Нью-Йорк, 1958.- С. 31]. Завдяки цим ознакам «етнічна сировина викристалізовується в модерний національний колектив. Чим ширше й глибше поширена ця свідомість, тим краще є скристалізованим національний колектив, тим більше той або інший народ наближується до поняття сучасної нації» [Бочковський О. Вступ до націології. Einführung in die natiologie und soziologie.- С. 164].

Розуміння «суспільної структури народу» дає змогу, за визначенням Бочковського, з'ясувати націогенез у цілому. «Національна ознака або прикмета «народність» [...] означає суб'єктивне відчуття приналежності до певної нації» [Там само.- С. 165].

Аналізуючи етапи формування нації, Бочковський наголошує, що перетворення народу в націю відбувається паралельно з «усуспільненням народу». Тут мова йде про об'єднання людей на ґрунті спільної мови та спільної культури. «Через усуспільнення всіх складників народу, етнографічна сировина, що творить його основну масу, викристалізовується у новочасну націю» [Там само.- С. 166]. Слід зазначити, що досягнення політичної незалежності, на думку Бочковського, є останньою «найвищою метою сучасної націогенези»

[Там само.- С. 166]. Визначити, що таке нація, спираючись тільки на об'єктивні ознаки досить важко, міркував мислитель, адже сутність її «лежить [...] у сфері психологічних переживань її членів» [Там само.- С. 175]. Незаперечним є той факт, що визначення нації включає в себе усвідомлення «впливу минулого та традиції на розвиток нації». Такі дослідники як Ед.Еллінек, Б.Струве, Бердяєв, П.Сорокін вважають, що нація є чимось суто суб'єктивним або взагалі містичним. Але така позиція неприйнятна для наукового обґрунтування націогенезу.

У своїй праці «Вступ до націології» Бочковський аналізує елементи, які можна пов'язати з формуванням та розвитком нації. Першим серед них мислитель розглядає територію. Часто виникає запитання чи є територія об'єктивною ознакою нації. Відповідаючи на це питання, Бочковський пише про те, що багато теоретиків, зокрема В.Двірський та В.Старосольський, наголошували, що «територія є народотворчим чинником». Вона є, крім цього, «об'єктом народотворчих впливів з боку національно сформованого населення» [Бочковський О. Вступ до націології. К., 1998.- С. 53]. О. Бочковський поділяє цю думку, спираючись на факти з історії. Минуле націй підтверджує те, що «територія є, безсумнівно, народотворчим чинником і, отже, безпосередньо одним із конструктивних елементів нації» [Там само.- С. 56]. Слід додати, що існує й протилежний погляд на цю проблему. Ф.Й.Нойман та Х.Житловський, наприклад, вважають територію несуттєвим елементом націогенезу.

Позиція Бочковського з цього приводу досить чітко сформульована в розділі «Території у світлі націології». Тут він пише: «Є фактом, що кожен народ міцно тримається своєї землі. Із цим пов'язаний його політичний і національний патріотизм, обидва – суто територіального походження. Боротьба за територію є одним із провідних мотивів людської історії. Давніше вона мала династичний і державний характер, але за новітніх часів у ній домінує яскраво національний мотив» [Там само.- С. 58]. Територія може ставати місцем творення нації якщо вона визначається певними кордонами (природними, політичними, мовними і таке інше). Завдяки обмеженості у просторі, процес націогенезу переноситься в площину «суспільних взаємин між населенням». Інтенсивність цих взаємин впливає на перебіг етно- та націогенезу. «У цьому розумінні територія є одним із найголовніших чинників етногенези. Народ у процесі історії зживається зі своєю територією, що стає згодом для нього батьківщиною. Так народжується спочатку місцевий патріотизм, який у процесі історії у новітній добі перетвориться в націоналізм, що є

ідеологічним спадкоємцем першого» [Бочковський О. Вступ до націології. Einführung in die natiologie und soziologie.- С. 207].

Хоча Бочковський і підтримує думку про важливість території у процесі націогенезу, він, все ж таки, вважає, що «ознаки національності - умовні, й жодна з них, взята зокрема, не є необхідним для характеристики певної національності» [Бочковський О. Вступ до націології.- С. 57]. Відтак, прагнучи досягнути феномен нації в цілому, не варто розглядати його складові елементи відокремлено одне від одного. Теж саме стосується і причин, які утримують ці елементи разом. Територія є тільки підґрунтям «етнографічної консолідації». Бочковський доходить висновку, що для розуміння процесу становлення нації дослідження тільки «географічного чинника» недостатньо. Навіть спроба деяких вчених пов'язати встановлення природних кордонів нації з мовою не знаходять у Бочковського підтримки, адже «національна експансія не зупиняється перед природними перепонами» [Бочковський О. Вступ до націології. Einführung in die natiologie und soziologie.- С. 220]. Так на питання «Чи мовно-національний кордон співпадає з природним?», Бочковський відповідає негативно.

Ще одним чинником націєтворчого процесу, який розглядає дослідник, стає мова. Спираючись на спадщину Т.Шевченка, Бочковський твердить, що в мові втілюється національна культура. Саме завдяки інструментальній ролі, яку виконує мова, культура може бути засвоєна людьми. Мова виконує функцію «знаряддя та підвалини національної культури. [...] Рідна мова є невисихаючим джерелом національно-культурної творчості» [Там само.- С. 232]. Мова часто особлює культурну своєрідність та стає цінністю нації.

З'ясувати, які зв'язки виникають між мовою та нацією, допомагає протиставлення «рідної й чужої мови». Очевидним для Бочковського є той факт, що чужа мова вимагає більше зусиль під час засвоєння, чужою мовою важче думати. Важливим також є так званий «психологічний аспект мови». Тут треба розуміти тлумачення мови як «інструменту», завдяки якому людина може думати та відчувати. О. Потебня, наприклад вважав, що мова, це «не лише один з елементів нації, але її найповніша відбитка» [Бочковський О. Наука про націю і її життя.- Нью-Йорк, 1958.- С. 39]. Бочковський поділяє цю думку.

Однак нація не тотожна з мовою, хоча не можна заперечити, що «рідна мова відіграє головну роль у національному відродженні, особливо в першій його фазі: культурного самовизначення народів» [Там само.- С. 39].

Тут виникає закономірне питання, чи мова утримує націю в єдності, чи нація дає життя мові, як існування обох залежать або зумовлює одне одну ?

«Мова не є абсолютною ознакою нації. Істота нації не покривається з рідною мовою. *Нація це щось більше від мови.* Нація може ще жити, коли втратила мову» [Там само.- С. 40]. Сама історія доводить, що мова не завжди є «будівельним матеріалом народу». Але не можна заперечити і той факт, що «рідна мова, хоч і не є виключною ознакою нації, проте, безперечно, в ході її творення та існування - це чинник першорядного значення» [Там само.- С. 43]. Бочковський розглядає мову як окремий важіль націогенезу, але він не заперечує і того, що мова, як складова частина культури, виконує й інші функції.

Одним із висновків, які робить мислитель щодо ролі мови в процесі етногенезу, є наступний: мова - типова прикмета нації, «яка в історії та житті народу відіграє велику роль, сприяючи та поглиблюючи народотворчий процес. [...] Мова в процесі самовизначення народу стає дуже вирішальним чинником етнополітичного характеру. Рідна мова - це міцна зброя поневоленого народу в його визвольній боротьбі» [Бочковський О. Вступ до націології. Einführung in die natiologie und soziologie.- С. 238].

Крім території та мови, Бочковський у своїх дослідженнях процесу творення та функціонування нації розглядає феномен культури. Він вважає культуру однією з головних ознак нації. При цьому автор розуміє поняття «культури» в усьому розмаїтті сенсів цього слова. Бочковський погоджується з тезою, що дослідження національної культури повинно спиратися на історичне підгрунтя. Саме в минулому націй можна схопити суто націєтворчий характер культури. «Нація остільки й через це є нацією, оскільки вона виявляє культурно-творчу здатність та хист. Для нації культура є тим самим, чим для людини її особовість» [Там само.- С. 239]. Бочковський підкреслює, що складовими культури є література, наука, мистецтво, котрі, у свою чергу, можуть розумітися як «націогенетичні чинники».

Кожен із націогенетичних чинників – «мова, письменство, особливо ж книга, мистецтво, а передовсім музика, наука, пристосований формою і змістом до життєвих потреб народу, а також і весь світогляд та етика, вдача й побут народу, є тими елементами, що поглиблюють і поширюють процес національної індивідуалізації народу, перетворюючи його з етнографічної сировини в національно викристалізований суспільний колектив» [Там само.- С. 241].

Навіть сприймаючи якісь зовнішні культурні впливи, нація засвоює їх не механічно. Вона творчо пристосовує до себе ці

нововведення. Саме так нація стає «джерелом культурної своєрідності та творчості. Завдяки цьому вона є вічним джерелом культурної різноманітності, все збагачуючи новими дарунками загальну світову культуру. [...] Ось чому найбільше й найглибше національне буває також вселюдським та світовим» [Там само.- С. 242]. Але культура не тільки творить націю, вона також може виступати «в якості мірила своєрідності й вартості нації». Саме завдяки культурі ми здатні зрозуміти та усвідомити своєрідність та особливості нації. «Ступінь поширення й головню поглиблення культури в масах є однією з передумов перетворення народу в націю» [Там само.- С. 243].

Усі елементи, які складають культуру розглядаються О. Бочковським як народотворчі чинники. Серед таких елементів одне з перших місць посідає релігія.

«Релігія, як один з найдавніших проявів людської культури, вважається за ознаку нації» [Бочковський О. Вступ до націології.- С. 78]. Як і більшість дослідників Бочковський вважає, що витoki всіх релігій мають «націоцентричний характер». Одні релігії лишилися національними інші почали набирати наднаціональних ознак. Бочковський твердить, що навіть коли ці релігії стали світовими вони не позбулися остаточно свого «національного типу». Мислитель був переконаний, що всі «універсальні» (світові) релігії мають свої витoki з національних релігій, і цей зв'язок можна прослідкувати навіть зараз. «Національні релігії мають своє продовження й завершення в універсальних релігіях; універсальні релігії затримують у собі ознаки племінних релігій» [Бочковський О. Вступ до націології. Einführung in die nationalologie und soziologie.- С. 245].

Говорячи про зв'язок релігії та нації, Бочковський звертає увагу на той факт, що хоча цей зв'язок і очевидний, його характер поки що до кінця незрозумілий. Як до прикладу, вчений звертається до минулого та сьогодення єврейського народу. Єврейська релігія, на його думку, має суто національний характер. В період вигнання євреї були врятовані саме завдяки релігії. Для євреїв їх віра була «магнетичним бігуном, що фізично або бодай духовно досить сильно притягував й утримував їх національну свідомість» [Там само.- С. 246]. Саме навколо релігійної віри об'єднувалися євреї, що дало їм змогу зберегти свою національну тотожність. Ця роль релігії у процесі усвідомлення нації ставала особливо очевидною, коли «асиміляція з чужим оточенням здавалося остаточно вже усунула рештки національної відрубності». [Там само.- С. 246].

З плином часу релігійний, соціальний та національний чинники об'єднуються, а їх зміни стають взаємозумовленими.

Великого значення в процесі націогенезу набувають реформи в релігії та релігійне відродження. Вони, так би мовити, стають чинниками новочасного європейського націогенезу. Розглядаючи «націогенетичні» впливи релігії, Бочковський писав про те, що «значення й роль релігії, як усе на світі міняється в просторі та часі», а тому підчас досить важко простежити безпосередній і постійний зв'язок між релігією та нацією. Релігія не є чимось сталим і незмінним, тому її вплив на суспільство також зазнає змін.

Особливо виразно цей зв'язок простежується на емоційному рівні. Автор «Науки про націю» порівнює національне та релігійне почуття і вважає їх подібними. «Можна припустити, що між релігійними і національними почуваннями існує певна аналогія. Обидва належать до найінтимніших і водночас до найфантастичніших проявів людської душі. Хронологічно національна свідомість пізніша за релігійну» [Бочковський О. Вступ до націології.- С. 79]. Це твердження дає підстави зробити наступний висновок: в релігійній свідомості приховані зародки національного почуття. Це стверджує і Бочковський «У релігійних почуваннях вже підсвідомо криються початки майбутньої національної відрубності. Цим до певної міри пояснюється, що релігія давніше, а подекуди (на Сході головно) - нещодавно ще була «національним» критерієм» [Бочковський О. Вступ до націології. Einführung in die natiologie und soziologie.- С. 253]. Релігія, на думку Бочковського, не є об'єктивною ознакою нації, так само як розглянуті вище територія, мова, культура. Але «не підлягає сумніву, що в процесі не тільки етно- але й націогенези вона (тобто релігія) є активним чинником» [Там само.- С. 254]. Релігія має органічний зв'язок із життям народу. Саме спираючись на дослідження феномена релігії, можна говорити про національно-культурні надбання, наприклад, єврейського народу. Адже саме релігія стає для нього джерелом натхнення, на неї спрямовані духовні пошуки. Релігійні ідеали стають взірцем для наслідування, а релігійні переконання, навколо яких обертається життя євреїв, утримують їх в єдності.

Бочковський багато уваги приділяв темі єврейства. Він розглядав її у зв'язку зі своєю теорією націогенезу, а також у контексті соціальних зв'язків, про що свідчать окремі розділи в його працях. Мислитель твердить, що в процесі повстання сучасної єврейської нації знаменним був так званий «соціологічний чинник» і «немає жодної підстави для трактування євреїв як расового типу», євреї є мішаним народом, «через географічне положення їх батьківщини» [Там само.- С. 196]. Середньовічна Європа дала два типи єврейства – південний –

«сефарди» та північний – «ашкенази». Перші вживали мову ладіно, другі - їдиш. Багатий історичний матеріал дав змогу Бочковському зробити висновок, що по-більшості саме релігійна сфера була джерелом, яке утримувало євреїв в єдності. Утративши свою національно-політичну самостійність єврейський народ «заховав національну самостійність переважно в одній сфері - релігії. Усі культурно-національні прояви жидівського життя, відомі під назвою «юдаїзм», мали переважно яскраво релігійний характер. «Культ» [...] покрити собою культуру, релігія заслонила народність з усією скомплікованістю її психофізичних та історичних чинників» [Бочковський О. Поневолені народи царської імперії. Їх національне відродження та автономічне прямування (до національної справи в Росії).- Політична Бібліотека, 1916.- С. 109].

Сучасна своєрідна специфічність єврейства, на думку Бочковського, є продуктом суспільно-історичного процесу. Перебуваючи на вигнанні, євреї мали б асимілюватись, але завдяки релігії вони об'єднувались як народ. «Національна трагедія їх починається в XII ст., коли розпочинається культурно-господарський розвиток і новоутворені ремісничо-торгівельні організації не були тільки господарського, але й релігійно-суспільного характеру. Хрестоносні походи [...] започаткували добу стихійного антисемітизму. Первіснорелігійного характеру, цей антисемітизм стає згодом економічно-соціальним» [Бочковський О. Вступ до націології. Einführung in die natiologie und soziologie.- С. 202]. Бочковський робить висновок, що моральні та психологічні відмінності в єврейській вдачі не є чимось специфічним, а виникають у наслідок «впливу на них суспільного середовища; конкретно – вплив міста, перебування на еміграції, особливо їхнього соціального» занепаду [Там само.- С. 204].

Єврейська національна ідея, яка досить довгий час не артикулювалася, на межі XIX - XX століть знайшла своє нове втілення. Причиною для цього, на думку Бочковського, був антисемітизм. Устремління нації проявилися спочатку «у формі романтично-утопічного палестинства (пізнішого Сіонізму), відтак набрали реальнішого характеру у формі екстериторіального національного автономізму» [Бочковський О. Поневолені народи царської імперії. Їх національне відродження та автономічне прямування (до національної справи в Росії).- С. 102]. Завдяки збереженню власного «національно автономізму» єврейська нація була здатна «відродитися для сучасного націогенезу».

Бочковський відзначав, що саме із-за впливу двох чинників – матеріального оточення та духовно-індивідуального важеля, нація стає

такою, якою ми спостерігаємо її сьогодні. Усі нації, включно з єврейською, «постають із взаємин між талановитими народами та їх велетнями. Геній без народу не витворить жодної культури; але й народ без велетнів не є нацією. Народи сплджують своїх геніальних провідників, [...] які зі свого боку через медіум мови, релігії, мистецтва та політики перетворюють народ. [...] Нації є симбіозами спільнот між велетнями та їх народами, що водночас є їх батьками й синами, творцями й творами. Властивою релігією націоналізму є культ героїв. Народ об'єднують спільні герої, яких він наслідує, їх злучають спільні ідеали та ідеальні постаті; спільні провідники, поети й боги» [Бочковський О. Вступ до націології. Einführung in die natiologie und soziologie.- С. 258]. Це твердження Куденгове-Калергі знаходить підтримку у творчості Бочковського.

Однак сам Бочковський вважає недоцільним абсолютизувати роль національних лідерів у процесі націогенезу. На його думку одним із вагомих чинників у творенні нації є елемент «несвідомий», який пов'язаний з «вольовим моментом у житті нації» [Бочковський О. Наука про націю і її життя.- С. 44]. Аналіз територіальних, мовних, культурних, релігійних ознак нації не дає нагоди визначити націю як таку. «Кожна і всі разом вони не вичерпують істоти нації. [...] Не може націю ототожнювати з расою або з кров'ю; вона не є рабсько зв'язаною з територією чи землею; вона не покривається з мовою, а тим менше ще з релігією. Навіть культура не вичерпує абсолютної її істоти, хоча нація, без сумніву, є передджерелом (передвісником) вселюдських культурних вартостей та інспірує найкращі архітвори світової культури» [Там само.- С. 257].

Хоча сутність нації і неможливо точно визначити, все ж таки для розуміння цього феномену можна говорити про так звану національну свідомість, яка постає зі стихійних, несвідомих «національних почувань і волі». Визначаючи націю як духовну спільноту, Бочковський не називає об'єкта цих «національних почувань». Відтак це питання у нього залишається відкритим.

Аналізуючи творчість О.Бочковського, слід наголосити, що головну свою діяльність він спрямував на систематизацію знань про нації, етапи їх формування та розвитку. Спираючись на творчі доробки сучасних йому дослідників, а також на історичний досвід Бочковський виділяє етапи становлення нації. Їх усього в нього три. Перший – це фаза національного пробудження, яка має суто культурний характер. В цей період «плекається культурна своєрідність і окремішність нації». Другий умовно можна визначити як «господарське самоутвердження», тобто коли «національно аморфний організм перетворюється в

національне суспільство через народження» різних соціальних верств [Бочковський Іп. Національна справа. Статті про національне питання у зв'язку із сучасною війною.- Відень, 1918.- С. 31]. Третій період становлення нації - політичний, коли «визвольно-відродні прямування пробудженого народу завершується самостійницьким ідеалом, домаганням вільного державно-політичного життя» [Там само.- С. 31]. Процес оформлення «сирої етнографічної маси починається витворенням й плеканням національно-культурної своєрідності народу, який формується. Поруч із цим відбувається господарчо-суспільне утвердження, яке завершується політично-державним самостійництвом» [Там само.- С. 88].

Слід тут відзначити, що ці фази націогенезу можуть збігатися в часі, або вони можуть іти одна за другою. Важливим тут є те, що неврахування якогось із чинників закономірно призводить до неточного розуміння націогенезу. Через те що культурна своєрідність визначає перший етап формування нації, її дослідження заслуговує на особливу увагу. Визначальна роль культури особливо помітна, коли мова йде про феномен асиміляції. На думку Бочковського процес асиміляції поневолених народів неможливий. «Поневолені народи не денационалізуються, але немов у стані національної анабіозу, протягом століть заховали свій національний побут і відрубність, щоб тепер у добу загальносвітового пробудження народів та рас, прокинутися до нового власного життя, виявити своє національне «Я» [Бочковський О. Боротьба народів за національне визволення.- Подєбради, 1932.- С. 8].

Дуже показовою в цьому випадку є історія єврейського народу, поштовхом для пробудження якого стала ідея сіонізму. Відродження «політичної» нації у Палестині доводить, що «процес національного пробудження, відродження й самовизначення» не може бути знищений або припинений. В цьому зв'язку Бочковський наголошує, що не можна заперечити важливість ролі релігії як «націогенетичного фактора. [...] Нація перебрала спадщину релігії, як добру так і погану; її гуманізм, а також її фанатизм. Як колись для своєї релігії, так тепер із-за своєї нації люди живуть та вмирають, мордують та брешуть» [Бочковський О. Вступ до націології. Einführung in die natiologie und soziologie.- С. 256]. Такий «генетичний» зв'язок між релігією та нацією дає нагоду ґрунтовніше досліджувати процеси, які відбуваються в житті нації, усвідомлювати їх і більш зрівноважено оцінювати.